

УДК 94(477.83/86)“11”:929 Я.ОСМОМИСЛ

*Леонтій ВОЙТОВИЧ***ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ: СПРОБА ПОРТРЕТА**

Постать одного з найвизначніших галицьких князів Ярослава Осмомисла ще не дочекалася від істориків достойного портрета. Першу канву такого портрета накидав Іван Крип'якевич¹. Цією канвою користувалися всі наступні дослідники², включаючи автора пропонованої розвідки.

Ярослав Осмомисл був сином Володимирка Володаревича, князя звенигородського (1124–1128), перемишльського (1128–1141) та галицького (1141–1153) і угорської принцеси, дочки короля Калмана Книжника, шлюб між якими мав місце у 1117 р.³ Ця версія, яка базується на інформації Василя Татішцева⁴, логічно вписується у тодішню політичну ситуацію і підкріплюється побіжними аргументами, тому її підтримали і інші дослідники⁵. Заперечення Ференца Макка⁶, підтримані Михайлом Юрасовим⁷, спираються лише на те, що на переговорах з Гейзою II у 1152 р. Володимирко не згадав своїх родинних зв'язків з Арпадами, а наголосив тільки на тому, що у 1135 р. був союзником Бели II у війні з Польщею. Однак

¹ Крип'якевич І. Князь Ярослав Осмомисл (1158–1187). – Львів, 1937; *Його ж.* Князь Ярослав Осмомисл. – Тернопіль, 1991; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 7, 25, 27, 32, 42, 52, 54, 59, 89, 100–104, 111, 116, 156–157, 169, 178, 185, 189.

² Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. – Львів; Винники, 1996; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 339–346; *Його ж.* Галицько-Волинські етуди. Біла Церква, 2011. – С. 120, 144–146, 149, 161, 165, 168–185, 189–195, 206–308, 211, 214, 232, 235, 241, 330, 369, 371; *Його ж.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. – Львів, 2015. – С. 73, 76, 80, 95, 98–106, 111, 136, 141–147, 158–164, 172, 177, 184, 255, 266–268, 273, 276, 293, 299, 365, 408; *Головко О.* Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку політичної діяльності галицького князя) // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. – Галич, 2008. – С. 19–25; *Мудеревич В.* Ярослав Осмомисл і хрестоносний рух на Близький Схід в другій половині XII ст. // Там само. – С. 68–74; *Драбчук І.* Постаті галицької історії. – Галич, 2011; *Костик М.* Ярослав Осмомисл. – Івано-Франківськ, 2013.

³ *Baumgarten N. A.* Первая ветвь князей Галицких: потомство Владимира Ярославича // *Летопись Историко-родословного общества.* – Москва, 1908. – Вып. 4 (16). – С. 8–9; *Baumgarten N. de.* Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle // *Orientalia Christiana.* IX. – № 35. – Roma, 1927. – P. 16; *Forssman J.* Die Beziehungen altrussischer Furstengeschlechter zu Westeuropa. – Bern, 1970. – Tabl. 3.

⁴ *Татищев В. Н.* История Российская. Т. 2. – Москва, 1963. – С. 232.

⁵ *Томенчук Б.* Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 45; *Котляр Н. Ф.* Княжеский двор Галича в XII веке // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* – 2006. – № 4 (26). – С. 56.

⁶ *Makk F. A* Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése // *Makk F. A* turul-madár a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. – Szeged, 1998. – 186 old.

⁷ *Юрасов М.* Была ли жена Владимира Володаревича венгеркой? // “Слово о полку Игоревім” та його доба. – Галич, 2007. – С. 136–140.

галицький князь Володимирко був добрим дипломатом, він знав, що родинні зв'язки з Кальманом Книжником (який осліпив діда і батька Гейзи II принців Алмоша і Белу) та його сином Стефаном II (який переслідував сліпого батька короля Гейзи II та його прихильників, змусивши Белу Сліпця таємно ховатися у Печварадському монастирі⁸) не зможуть підкріпити його позицію на переговорах, скоріше навпаки. Тому він і нагадав про свою підтримку Бели II Сліпця.

Джерела, які відзначили, що цей князь не брав особистої участі у битвах, що було незвичним для цих часів, а також дослідження його останків, віднайдених археологом Ярославом Пастернаком у саркофазі в Успенському соборі Галича, дозволяють стверджувати, що він народився зі спадковою хворобою Пертеса, при якій один з колінних суглобів не згинається⁹. Можливо ця вада схилила його до книжності, що знайшло відбиток у прізвиську “Осмомисл”.

У 1149 р. батько, який шукав противагу Волинським Мономаховичам, одружив його з Ольгою (+ 4.07.1181), дочкою суздальського князя Юрія Довгорукого і підтримав останнього в боротьбі за київський престол¹⁰.

Раптова смерть батька зробила Ярослава володарем однієї з найпотужніших земель Київської Русі. Він затримав київського посла Петра Бориславича, який вів перемовини з Володимирком Володаревичем, і пообіцяв виконати батьківські обіцянки (тобто повернути зайняті прикордонні волинські міста і замки). Невдовзі у Києві зрозуміли, що Ярослав збирається продовжувати політику батька. У 1153 р. київський князь Ізяслав Мстиславич з володимирським військом брата Святополка Мстиславича, дорогобузькою дружиною іншого брата Володимира Мстиславича, пересопницькою дружиною Володимира Андрійовича, чернігівськими та смоленськими полками вторгнувся у Галицьку землю. Галицькі полки зустріли їх біля Теребовлі. Битва тривала цілий день. Київський князь розгромив лівий фланг галицького війська і взяв багато полонених, але лівий фланг його війська, в свою чергу, теж був розбитий галичанами і розсіяний. Тоді Ізяслав Мстиславич вирішив вдатись до хитрощів. Він підняв над своїм станом захоплені галицькі стяги і частина галичан, які повертались після переслідування розбитих волинян, потрапила в його руки. Становище київського князя, однак, залишалось важким. Волинські полки розбіглися, а кияни та чернігівці втратили так багато людей, що їх залишилось менше ніж полонених. З Теребовлі в будь-який час міг підійти Ярослав Володимирович. Тому Ізяслав Мстиславич у відчаї велів перебити більшість полонених, залишивши тільки самих визначних, і відступив назад¹¹. Смерть Ізяслава Мстиславича в 1154 р. і швидке повернення до Києва Юрія Довгорукого, який доводився Ярославу тестем, зняло проблему київсько-галицьких стосунків. Літом 1155 р. Юрій Довгорукий доручив галицькому князю очолити війну проти луцького князя Мстислава Ізяславича. Прогнаний турівськими полками з Пересопниці, Мстислав залишив у Луцьку брата Ярослава, а сам виїхав до Польщі по допомогу. Наляканий сюзерен Волині Володимир Мстиславич поспішив приєднатись до галицького князя. Але

⁸ Юрасов М. К. Мстислав Великий, Иштван II и междоусобица Володаревичей // Российская история. – 2011. – № 3. – С. 112–120.

⁹ Див.: Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. – Львів; Винники, 1996. – С. 69–80.

¹⁰ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 2. – Москва, 2001. – Стб. 394.

¹¹ Там же. – Стб. 466–468.

проти сподівань Ярослав Осмомисл не проявив активності під Луцьком і його позиція сприяла підписанню компромісного миру, за яким Мстислав Ізяславич втратив тільки Корець. Цим галицький князь дав зрозуміти, що він не зацікавлений в остаточному розгромі своїх сусідів волинських князів. Мстислав Ізяславич негайно оцінив ситуацію. Звинувативши Володимира Мстиславича в зраді інтересів волинської династії, він здобув столицю Волині місто Володимир, захопив сім'ю дядька, а його самого змусив втікати до Угорщини. Юрій Довгорукий негайно відповів походом на Волинь. Ярослав мусив підтримати тестя. Але він і далі не проявляв жодної активності. Простоявши 10 днів під стінами Володимира (під час однієї з вилазок Мстислава Ізяславича особливо дісталось галичанам), Ярослав з тестем зняли облогу. Галицький князь відійшов до Звенигорода на Білці, а Юрій Довгорукий рушив до Києва, посадивши по дорозі у Дорогобужі князя Володимира Андрійовича, який претендував на всю Волинь. Мстислав Ізяславич йшов за київським військом. Ярослав Володимирович легко міг вдарити в тил волинянам, але ще раз продемонстрував, що не зацікавлений в їх розгромі.

Після смерті Юрія Довгорукого у 1157 р. Ярослав Осмомисл підтримав претензії на Київ чернігівського князя Ізяслава Давидовича. Він навіть брав участь у поході на Турів, організованому київським князем. Але зближення галицького князя з волинським князем Мстиславом Ізяславичем занепокоїло нового київського володаря. Ізяслав Давидович задумав приборкати Ярослава Володимировича з допомогою його двоюрідного брата князя-ізгоя Івана Ростиславича, представника Васильковичів, який мав більші права на Галич, ніж син Володимирка Володаревича¹². Після невдалої спроби оволодіти Галичем в 1146 р., колишній звенигородський князь був прийнятий Всеволодом Ольговичем, потім служив послідовно у Святослава Ольговича, Ростислава Мстиславича і Юрія Довгорукого. Ставши сватом і союзником галицького князя, Юрій Довгорукий в окопах відправив його з Суздаля до Києва, щоб там передати галицькому князю. Але митрополит Костянтин категорично виступив проти цієї акції. Івана Ростиславича знову повезли у Суздаль. Та по дорозі на конвой несподівано напали дружинники Ізяслава Давидовича. Готуючись до боротьби за Київ, чернігівський князь за всяку ціну хотів розірвати союз Юрія Довгорукого з галицьким князем. Ярослав Володимирович сподівався, що, ставши великим князем, Ізяслав Давидович відмовиться від підтримки колишнього звенигородського князя, а коли цього не сталося – організував коаліцію князів проти нього. Наприкінці 1157 р. послі Ярослав Осмомисла, волинського князя Мстислава Ізяславича, луцького князя Ярослава Ізяславича, дорогобужького князя

¹² Див.: *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник: загадка походження // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. – Львів, 2006. – С. 7–15; *Його ж.* Князь Іван Бирладник: загадкова постать // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 11–12. – Дрогобич, 2008. – С. 51–62; *Його ж.* Галицьке князівство на Нижньому Дуняї // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. – Галич, 2008. – С. 3–18; *Його ж.* Галицька земля і Візантія в XI–XIV вв. // *Кондаковские чтения*. Т. 3. – Белгород, 2010. – С. 255–280; *Його ж.* Галицька земля і Візантія у XI–XIV століттях // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 14–15. – Дрогобич, 2011. – С. 37–60; *Idem.* Ruś halicka a Bizancjum w XI–XIV w.: wybrane problemy // *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Т. 138. – Kraków, 2011. – С. 41–64; *Idem.* Galician Ruthenia and Byzantium in 11–13th century: selected issues // *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku) / Colloquia Ruscica*. Т. 1. – Kraków, 2011. – С. 137–140.

Володимира Андрійовича, чернігівського князя Святослава Ольговича, сіверського князя Святослава Всеволодовича, смоленського князя Ростислава Мстиславича, угорського короля та польських князів зажадали видачі ізгоя.

Це було перш за все свідченням політичної ваги галицького князя. І, зрозуміло, що подібний демарш ще більше налякав київського князя. Ізяслав Давидович рішуче відмовив. Не ризикуючи тримати далі у себе Івана Ростиславича, він допоміг йому через половецькі землі добратися в Пониззя Дністра, де колись було його удільне Звенигород-Дністровське князівство. На цей раз його столицею стала Бирладь. Галицькі посадники, безперечно, використовували свою службу в цих краях і для власного збагачення, вдаліні від Галича зловживання були більшими. А з князем завжди пов'язувались спогади про справедливість “старих” часів. Тому Іван Ростиславич у 1158 р. утвердився в Бирладі без особливих проблем¹³. З 6-тисячним військом, основу якого складали половці, Іван Берладник підійшов до межі Пониззя. Кучелмин здався своєму колишньому князеві, бо “рады были ему”, а Ущиця вистояла, хоча майже 300 смердів, мобілізовані для підсилення гарнізону, через заборолу перебігли до нього. Далі просування бирладського князя зупинилося. Гарнізони Ярослава Володимировича стояли твердо, крім того половці, яким Іван Берладник не дозволив грабувати здобуті міста, покинули його. В Галич похід Івана Ростиславича паніки не викликав. Ярослав Володимирович послав свої основні сили з волинськими полками на Київ. Очоловав їх талановитий полководець волинський князь Мстислав Ізяславич. Його перемога над Ізяславом Давидовичем під Білгородом звільнила київський престол для найстаршого серед Мономаховичів – смоленського князя Ростислава Мстиславича. Іван Берладник мусив кинути свою волость. Спочатку він захопив Олешшя, але з Києва, де вже сидів Ростислав Мстиславич, проти нього вислали флотилію на чолі з Георгієм Нестеровичем та Якуном. Ці воєводи переслідували Івана Берладника аж до Дечина

¹³ В літературі досить різноманітних версій про те, що Пониззя Дністра було заселене одними бродниками, які були окремим племенем, близьким до чорних клобуків (*Пауто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 115–116; *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – Киев, 1997), людьми неясного етнічного походження, з яких потім пішли запорозькі козаки (*Котляр М. Ф.* Хто такі бродники // Український історичний журнал. – 1969. – № 5), чи втікачами від кріпосного гніту – “сбродом” (*Тихомиров М. Н.* Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – Москва, 1973. – С. 181). За археологічними матеріалами основне населення Пониззя Дністра складали нащадки тиверців і гето-даків [волохи]. “Вигінці” і інші вихідці з галицьких земель переважно жили по містах. Бродники, скоріше, були корпорацією, яка обслуговувала броди, перевози і переволюки, стоянки біля порогів на низу Дністра, Пруту, Бугу і Дніпра. За свою роботу вони брали плату з купецьких караванів, а крім того, напевно, займалися і мисливством та рибальством. Зимою бродники сходилися в міста, де проживали свій заробіток. Звичайно, що вони мусили мати якусь свою військову організацію для оборони від кочовиків. Їх старшини поповнювали ряди місцевих феодалів. Чисельність цієї корпорації, звичайно, була невеликою, але в джерела вони потрапили, оскільки відігравали в цих місцях помітну роль. Такі корпорації, без сумніву, поповнювалися людьми різних станів. Але немає жодних підстав бачити у бродниках борців з феодалним устроєм, а Івана Берладника представляти князем-революціонером. Немає підстав для висновку, що цей князь, як і його батько (!), “зв’язали свою політичну кар’єру з рухом народних мас, використовуючи їх в своїх цілях.” (*Мавродин В. В.* Очерки по истории феодальной Руси. – Ленинград, 1949. – С. 179–191). Не було і не могло бути “великого селянського повстання” в подністровських містах, про які вигадували радянські історики.

на Дунаї. Тут у 1160 р. князь Іван Бирладник був змушений здатись візантійським властям. Його отруєння у Солуні [Фессалоніках] у 1161 р. навряд чи відбулося без втручання галицького князя¹⁴.

Галицький князь допоміг Ростиславу Мстиславичу утвердитись в Києві, але у конфлікті великого князя з його племінником Мстиславом Ізяславичем підтримав волинського князя. В результаті у 1163 р. Ростислав мусив повернути племіннику Білгород і Торчеськ, а за Трипіль віддати Канів. У 1164 р. війна Угорщини з Візантією закінчилась мирною угодою. За її умовами спадкоємець угорського престолу Бела прибув у Константинополь як почесний заложник. Високий красень, прекрасно освічений, який навіть знав грецьку мову, став помітною фігурою при дворі. Василевс Мануїл Комнін відразу ж заручив із ним свою єдину дочку Марію. Так сформувалася ідея візантійсько-угорської унії. Об'єднання двох сусідніх потужних держав загрожувало Галицькому князівству, якого чекала роль сателіта¹⁵. Тому Ярослав Володимирович, не вагаючись, підтримав претендента на візантійську корону двоюрідного брата василевса Андроніка Комніна. Андронік Комнін був сином Ісаака Комніна та Ірини Володарівни і не лише володів руською мовою, але і любив землю матері¹⁶.

У 1164 р. Андронік втік з візантійської столиці "...і лише він досяг кордону Галицької землі, де розраховував знайти пристанище, як потрапив у пастку деяких мисливців народу волохів", які мало не передали його візантійським властям. Однак принц досяг Галича, де був прийнятий Ярославом Володимировичем. Пізніше в пам'ять про перебування у Галицькій землі, Андронік прикрасив розписами палату, яку побудував у Константинополі біля храму Сорока мучеників. Ось як описує ці розписи один з кращих візантійських письменників Микита Хоніат: "Живопис представляв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший казкового ведмеда і плямистого леопарда і водиться переважно у тавроскіфів), сільське життя з його палатками, нашвидко приготований обід із спійманої здобичі, самого Андроніка, власними руками розрубуючого на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно піджарюючого його на вогні, і другі предмети в цьому ж роді, які свідчили про життя людини, у котрої вся надія на лук, меч і прудкого коня"¹⁷.

У 1165 р. василевс Мануїл надіслав до Галича посольство із двох митрополитів, які запропонували Андроніку в управління Кілікію. У відповідь галицький князь Ярослав Осмомисл відправив з візантійськими послами галицького єпископа Кузьму. Це посольство добилося гарантій безпеки для Андроніка і підтвердило союз з Візантією¹⁸.

¹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 519; *Литаврин Г. Г.* Русь и Византия в XII веке // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 507.

¹⁵ *Васильевский В. Г.* Союз двух империй // Вальевский В. Г. Труды. Т. 4. – Ленинград, 1930. – С. 45–70; *Vernadsky G.* Relations byzantino-russes au XIIe siècle // Byzantion. – Т. 4. – 1927/1928. – Р. 269–276; *Острогорський Г.* Історія Візантії. – Львів, 2002. – С. 356.

¹⁶ *Пауцто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С. 195–196; Про знання мови див.: *Niceta Choniata.* De Manuele Comneno. – Lib. 4. – Cap. 2. – С. 172–173; *Войтович Л., Целуйко О.* Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 254–255.

¹⁷ История Никиты Хониата // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. Т. 1. – Санкт-Петербург, 1860. – С. 420.

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 524.

Але відносини між обома сторонами нормалізувалися не відразу. За Іоанном Кіннамом близько 1167/1168 р. округ, який раніше тримав князь Василько Юрійович, василевс надав якомусь *архегосу тавроскифів* Володиславу, який прибув до Візантії з дружиною, жінкою і дітьми¹⁹. Зрозуміло, що цю особу не можна ототожнювати з князем Всеволодом Юрійовичем²⁰, висланим до Візантії володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. Всеволод Юрійович народився 19 жовтня 1154 р.²¹ і тоді ще не мав ні жінки ні дітей. Найпевніше, що цей Володислав був одним з впливових галицьких боярів. Він мусив мати якийсь конфлікт із своїм князем. Тому візантійський уряд використав його, щоб натиснути на Ярослава Осмомисла.

Напевно, – це подіяло. Бо позиція галицького князя змінилася. Пішла на подальші поступки і Візантія. Внаслідок цього у 1169 р. було розширено володіння руського монастиря на Афоні²². Русь була внесена і у візантійсько-генуезьку угоду 1169 р.²³. Водночас Євстафій Солунський згадує часті посольства галицького князя до василевса Мануїла²⁴. А ще, безперечно, галицького походження²⁵ була “скіфська кіннота”, яка 17 вересня 1176 р. брала участь у невдалій битві проти сельджуцького султана Килидж-Арслана II при Миріокефалоні²⁶.

Візантія розглядала галицького князя як *hypsopondos*. За візантійською вселенською термінологією це прирівнювалося до давнього – союзний Риму народ – *socii populi Romani*. Найбільше свідчень візантійських авторів стосуються Галицького князівства, володар якого подекуди протиставляється володарю Києва і розглядається як цілком самостійний²⁷. Можливо, що саме тих часів тісних зв'язків з Візантією стосується граффіті в Константинополі на мармуровій балюстраді хорів собору св. Софії: “Матфѣй попь галичьский”²⁸.

¹⁹ Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioannes et Alexio Comnenis Gestarum / Rec. A. Meineke // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Bonnae, 1836. – P. 236–237.

²⁰ Frances E. Les relations russo-byzantines au XII-e siècle et l'adomation de Galicie au Bas-Danube // Byzantinistlavica. T. 20. – Praha, 1959. – S. 57.

²¹ Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 7. – Санкт-Петербург, 1856. – С. 60; Рогожский летописец // Там же. Т. 15. Вып. 1. – Ленинград, 1922. – Стб. 221.

²² Мошин В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв // Byzantinistlavica. T. 11. – Praha, 1950. – S. 32–60.

²³ Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana // Ed. F. Miklosich, J. Müller. T. 3. – Vindobonae, 1865. – P. 35.26–34.

²⁴ Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г. – Москва, 1981. – С. 76.

²⁵ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – Москва, 2001. – С. 636.

²⁶ Choniatae Nicetae. Historia / Rec. I. A. van Dieten. – Berolini, 1975. – P. 247; Ioannis Cinnam. Epitome rerum. – P. 267; Из хроники Михаила Сирийца // Письменные памятники Востока. – Москва, 1984. – С. 83; Lilie R.-J. Die Schlacht von Myriokephalon (1176): Auswirkungen auf das byzantinische Reich in ausgehenden 12. Jahrhundert // Revue des Etudes Byzantines. – T. 35. – 1977. – P. 257–275.

²⁷ Бибииков М. В. Русь в византийских памятниках и Византия в древнерусских произведениях (к сравнительному изучению) // Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г. – Москва, 1989. – С. 168.

²⁸ Welt der Slaven. – № 22. – 1977. – S. 86–88.

У цей час галицький князь Ярослав Осмомисл був найсильнішим з усіх володарів у Київській Русі. Його князівство не було роздроблене на уділи. Варфоломієм Англійський (XIII ст.) взагалі ототожнював Галицьку землю зі всією Руссю. “Галіція дуже обширна область, – писав він, – котра охоплює більшу частину Європи, дуже багата, деякі називають її Руссю”²⁹. Виднійший географ XII ст. Абу Абдаллах Мухаммед ібн Мухаммед ал-Ідрізі (1100–1165) у своїй географічній енциклопедії “Розваги втомленого у подорожах по областях”, написаній при дворі сицилійського короля Рожера II (1130–1154), у країні ар-Русийя в числі восьми відомих йому міст називав Раміслі [Перемишль] та Галісія [Галич]³⁰. Остання згадка могла, судячи з опису, відноситися до Галича на Дунаї (Галаца).

У 1165 р., за свідченням “Діань” імператора і німецького короля Фрідріха I Барбароси, під час переговорів з угорцями у Відні чеський король Владислав II “...Ubi rex Boemorum quondam de regulis Ruthenorum suae praesentiae obtulit eius queillum ditioni subdidit...”³¹. Зрозуміло, що цим князьком (regulis) не міг бути галицький князь Ярослав Осмомисл або хтось із старших волинських князів, як вважають деякі поважні дослідники³². Важко повірити, щоби Ярослав Володимирович в момент найбільшої своєї могутності, коли він вів рівноцінні переговори з візантійським василевсом, раптом з’явився у Відні шукати захисту у Фрідріха I Барбароси, перед тим оббиваючи пороги короля Чехії. І на Волині в цей період не було князя, який би поїхав до Чехії шукати допомоги. Цим “руським князьком” міг бути тільки ізгой князь Ростислав Іванович, син нещасного Івана Бирладника, отруєного у Салоніках у 1161 р. Не отримавши допомоги у Європі, він повернувся на Русь, був служилим князем Давида Ростиславовича у Смоленську, а в 1189 р., намагаючись збройним шляхом повернути собі дідівську спадщину, потрапив у полон до угорців і помер в Галичі від отрути, яку йому приклали до ран³³.

Бурхливий розвиток Галицької землі призвів до трансформації *кормлінь* (бенефіцій) галицьких бояр у *отчини* (феоди). Значна частина галицьких бояр тримала отчини більші за волості окремих князів. Не завжди Ярославу Осмомислу вдавалось справитись зі своїми васалами. Продовжуючи політику зближення з Волинню, Ярослав допоміг сесті в Києві Мстиславу Ізяславичу. Очевидно ще до того було повернено волинському князеві частину його градів, захоплених свого часу Володимирком Володаревичем. Бо в 1168 р. у Бужеску помер князь Ярополк Ізяславич, який належав до волинської династії³⁴.

²⁹ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С. 74, 76–77, 83–85, 91.

³⁰ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. – Вып. 43. – 1952. – С. 3–44.

³¹ “...відрекомендував козось з руських князьків, якого й привів до підлеглисті йому...”: Gesta Friderici I. imperatoris auctoribus Ottone et Ragewino praeposito Frisingesibus. Appendix / Ed. R. Wilmas // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Т. 20. – Hannoverae, – 1868. – Р. 492.

³² Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. Т. 123–124. – Львів, 1917. – С. 7; Пауцто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 185; Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // Из истории русской культуры. Т. 2. – Москва. – 2002. – Кн. 1. – С. 271–272.

³³ Войтович Л. Галицько-волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 182.

³⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 539.

У 1169 р., скориставшись з конфлікту Мстислава Ізяславича з дрібними князями на Київщині і інтригами смоленських Ростиславичів, володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський допоміг своєму братові переяславському князю Глібу опанувати Київ. Ярослав Осмомисл негайно послав на допомогу Мстиславу Ізяславичу галицьку рать, очолену боярином Костянтином Сірославичем. Гліб Юрійович мусив втікати з Києва. Але воєвода Костянтин Сірославич заявив великому князю Мстиславу Ізяславичу, що йому дозволено стояти під Вишгородом не більше п'яти днів і навіть показав фальшиву грамоту свого князя. Це була неправда, Ярослав дав наказ допомагати Мстиславу до вигідного для обох миру. Зрада Костянтина Сірославича у 1170 р. обернулася для Мстислава Ізяславича новою втратою Києва. Сучасники вважали, що галицького воєводу підкупив князь Давид Ростиславич. Однак причини зради були іншими. Костянтин Сірославич очолював боярську опозицію, яка орієнтувалася на спадкоємця престолу Володимира. Шлюб Ярослава з Ольгою Юрївною не склався. Князь не тільки відмовився від батьківської політики, пішовши на союз з Волинню, але й розірвав з дружиною. Бл. 1165 р. він став відверто жити з Настею з Чагрович, а її сина Олега вирішив зробити спадкоємцем. Бл. 1171 р. боярська опозиція підняла бунт в Галичі. Ярослав з близькими потрапили в їх руки. Змовники хотіли посадити на престол Володимира, але побоялись щось зробити з Ярославом та Олегом. Зате Настя була звинувачена в чарах і спалена на вогнищі³⁵. З Польщі та з Волині вже спішили війська на допомогу Ярославу. Змовники мусили піти на компроміс – вони тільки зажадали присяги від князя, що той буде жити з дружиною і не буде переслідувати вбивць Насті.

До 1173 р. Ярослав знову перехопив ініціативу. Ольга з сином Володимиром та Костянтином Сірославич мусили втікати в Польщу. Але через 8 місяців Мешко III, який сам шукав допомоги у Ярослава, вислав їх геть з Польщі. Нічого не добились вони і на Волині. Могутність галицького князя досягла вершини. Лише одних чуток про наближення раті галицького князя вистачило, щоби розсіпати другу коаліцію Андрія Боголюбського проти Києва. Ярослав підтримував свого тезка волинського князя Ярослава Ізяславича, а пізніше союзом з чернігівським князем Святославом Всеволодовичем сприяв встановленню рівноваги в боротьбі за Київ. Цей союз був підтверджений шлюбом Ярославни з сіверським князем Ігорем Святославичем. Свого часу ще у 1167 р. він був започаткований шлюбом Володимира Ярославича з Болеславою Святославною³⁶. Реаліями цього союзу було стишення боротьби за Київ і останній період стабілізації Київської Русі.

У 1182 р. двоюрідний брат Ярослава Осмомисла візантійський принц Андронік Комнін вдало використав невдоволення візантійців пролатинською політикою регентів юного василевса Олексія II Комніна. Від його імені правили Марія, вдова василевса Мануїла I, дочка графа Тулузи і князя Антіохії Раймонда Сент-Жіллія, та її фаворит протосеваст Олексій Комнін. Принц Андронік сам став регентом, а у 1183 р. захопив престол. Свого суперника протосеваста Олексія він негайно вислав у Скіфію (тобто у дунайські володіння галицького князя). Але виглядає, що не без допомоги противників Ярослава серед галицьких урядовців протосеваст Олексій Комнін втік “і як який-небудь крилатий змії перенісся у Сицилію”. Зіткнувшись з

³⁵ ПСРЛ. – Т.2 – Стб.564.

³⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 633.

опозицією знаті, василевс Андронік Комнін продовжив боротьбу, не зупиняючись перед репресіями. Але невдачі, які він терпів у вимушеній війні з сицилійськими норманами, використали його вороги. У 1185 р. підбурений знаттю константинопольський натовп розтерзав василевса Андроніка Комніна³⁷. До влади прийшли Ангели – найбільш нещаслива з візантійських династій.

На ці події галицький князь відреагував посольством. Про його посольство згадує візантійський хроніст Микита Хоніат³⁸. Відносини між обома країнами різко погіршилися. Навесні 1186 р. брати Петро й Іван Асень підняли повстання у Болгарії, яка залишалася візантійською провінцією. Після перших же невдач вони відступили за Дунай. Однак, навесні наступного 1187 р. вони продовжили боротьбу за відновлення Болгарського царства, царем якого був проголошений Петро. З ним прийшли “кумани, народ досі вільний, негостинний і дуже войовничий, і ті, що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілка руських, народ милий богу війни”³⁹. “Вордона” може бути спотвореною назвою “бродників”⁴⁰ або “Бирладі”, і тоді це прямий доказ допомоги болгарам з боку Ярослава Осмомисла. Можливо, що саме він підштовхнув до повстання болгарських сепаратистів після загибелі Андроніка Комнена. Але цю версію Федора Успенського заперечує чимало дослідників, зокрема грецький історик Федоно Малінгудіс⁴¹. Вони вважають, що болгарським повстанцям допомагали тільки кумани-половці. Натомість відомий візантиніст Генадій Літаврін детально проаналізував їхні аргументи і дійшов до беззаперечного висновку: “восени 1186 р. у критичний момент розвитку повстання ... військову підтримку повсталим разом з половцями надали руські”⁴².

Ще одну версію висунув польський історик Єронім Граля. Спростовуючи сучасника подій Микиту Хоніата, він твердить, що *бродники* не почували себе частиною Русі (адже Плоскиня зрадив князів на Калці) і брали участь у війні спонтанно. Тому це не може розглядатися як політична активність Русі⁴³. Обидві події ніяк не зв’язані, крім того в часи Ярослава Осмомисла територія, на якій знаходилися бродники (навіть якщо вони були окремим етносом), контролювалася галицьким князем.

Звернемо увагу на інші аргументи. Новий василевс Ісаак II Ангел відразу ж вирішив задушити повстання болгарів з двох сторін. Найперше ціною поступок

³⁷ Успенский Ф. Император Алексей II и Андроник Комнин // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 212. – 1880. – С. 95–130; № 214. – 1881. – С. 52–85; *Його же*. Последние Комнины. Начало реакции // Византийский Временник. – Т. 25. – 1927–1928. – С. 1–23.

³⁸ *Choniatae Nicetae*. Historia / Rec. I.A. van Dieten. – Berolini, 1975. – З. 323–325 (Р. 247).

³⁹ Расовский Д. Роль Половцев в войнах Асенеи с византийской и латинской империями в 1186–1207 г. // Списане на Българската Академия на науките. Т. 58. – София. – 1939. – С. 203.

⁴⁰ Успенский Ф. И. Образование второго Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 35–36.

⁴¹ *Malingoudis Ph.* Die Nachrichten d. Niketas Choniates über d. Entstehung d. zweiten bulgarischen Staates // Byzantine. Т. 10. – 1978. – S. 135–138.

⁴² *Литаврин Г. Г.* Новое исследование о восстании в Паристроне и образование Второго Болгарского царства // Византийский Временник. Т. 41. – Москва. – 1980. – С. 110–112; *Его же*. Два етпада о восстании Петра и Асенья // *Литаврин Г. Г.* Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 354–362.

⁴³ *Grala H.* Rola Rusi w wojnach byzantyńsko-bułgarskich przelomu XII i XIII w. // *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia.* Т. 2. Bułgaria – Bałkany – Słowiańczczyzna. – Poznań, 1985. – S. 125–132.

на Балканах добився угоди з Угорщиною, яку було скріплено шлюбом василевса з юною Маргаритою, дочкою короля Бели III. Угорський король зайняв ворожу до болгарських повстанців та їхніх союзників позицію

Останнім часом, після появи праці Едварда Кінана⁴⁴ і публікації давно написаного дослідження О. О. Зиміна⁴⁵, з новою силою розгорнулася дискусія навколо довір'я до “Слова о полку Игореве” як автентичного пам'ятника тобто історичного джерела⁴⁶. Однак на даному етапі немає жодних підстав відкидати свідчення “Слова” як наративного джерела кінця XII ст.⁴⁷

⁴⁴ Keenan E. Wan Jaroslav of Halich Really Shooting Sultans in 1185 // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 22. – 1998. – P. 313–327; *Idem*. Turkas Elements in the Igor Tale and Zadoššina // The Slavonic and East European Review. Vol. 80. – London, 2002. – № 3. – P. 479–482; *Idem*. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor Tale [Harvard Series in Ukrainian Studies]. – Cambridge (Mas.), 2003; Кінан Е. Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султанів? // Кінан Е. Російські історичні міти. – Київ, 2003. – С. 252–268.

⁴⁵ Зимин А. А. “Слово о полку Игореве”. – Санкт-Петербург, 2006.

⁴⁶ Грабович Г. Вічне повернення містифікацій // Критика. – 2001. – № 1–2; Флюшкін А. И. “Слово”... со слезами смешанное. Как гениальную древнерусскую поэму пытались объявить подделкой // Родина: Российский исторический журнал. – 2002. – № 11–12. – С. 185–188; *Его же*. Психопатическое уничтожение “Слова о полку Игореве”: Рецензия на неизданную книгу Эдварда Кинана // Логос: Журнал по философии и прагматике культуры. – 2002. – № 2. – С. 24–32; Страхова О. Языковая проблема создателя “Слова о полку Игореве” и лингвистические взгляды Йозефа Добровского // Славяноведение. – 2003. – № 6. – С. 33–61; Столярова Л. В. “Слово” и пустословии // Древнейшие государства Восточной Европы. 2002 г. – Москва. – 2004. – С. 332–337; Живов В. М. Улики подлинности и улики поддельности. По поводу книги: Keenan Edward L. Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor Tale. – Cambridge (Mass.): Distributed by Harvard University Press, – 2003. – XIII. – 541 p. // Русский язык в научном освещении. – Москва, 2004. – № 2(8). – С. 240–268; Agnew H. Josef Dobrovsky. Enlighterened Hyper-Critic or Pre-Romantic Forger? // Kritika. – Vol. 6. – 2005. – № 4. – P. 845–855; Ponne H. О тюркских лексических заимствованиях в “Слове о полку Игореве” и “Задонщине” // Труды Отдела Древнерусской Литературы. Т. 55. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 155–161; Poppe N. Further Note on the Turkic Lexical Elements in the *Slowo o polku Igoreve* and the *Zadonshchina* // The Slavonic and East European Review. Vol. 82. – London, 2004. – № 1. – P. 74–78; *Его же*. По поводу гипотез “скептиков” о тюркских лексических заимствованиях в “Слове о полку Игореве” // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2007. – № 1–2. – С. 52–56; Вишкул Т. Л. Рец. на кн. А. А. Зализняк. “Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста // Ruthenica. Т. 4. – Киев, 2005. – С. 262–279; Котляр М. Ф. Рукописи не горят... Роздуми над книгою (Зимин А. А. “Слово о полку Игореве”). Санкт-Петербург, 2006) // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 190–196; Соколова Л. В. Новые мифы о старом (по поводу интервью на радиостанциях “Эхо Москвы” и “Свобода” в связи с выходом книги А. А. Зимина “Слово о полку Игореве”) // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2007. – № 1–2. – С. 23–38; Danylenko A. The Latest Revision of the *Slowo o polku Igoreve*, or Was Jaroslav of Halych Really Shooting From His ‘Altan’ in 1185 // The Slavonic and East European Review. Vol. 84. – London, 2004. – № 2. – P. 921–935; Franklin S. The Igor Tale: A Bohemian Rhapsody? // Kritika. Vol. 6. – 2005. – № 4. – P. 833–845; Гальперин Ч. “Подлинник? Подделка? Опять подделка?": Эдвард Кинан. Йозеф Добровский и происхождение “Слова о полку Игореве” // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2007. – № 1–2. – С. 5–22.

⁴⁷ Е. Кінан вважає автором “Слова” чеського славіста Йозефа Добровського (1753–1829), а О. Зимін – Юлія Биховського (1726 – після 1797), колишнього архімандрита Спасоярославського монастиря, де було знайдено “Слово”. Подібно до своїх попередників (К. Троста, М. Хендлера і А. Айгцетміоллера), обое в основному спирались на лінгвістичені аргументи, при цьому не володіючи знаннями з специфіки мови XII–XIV ст. Е. Кінан додав сюди ще кілька веселих аргументів, зокрема версію, що Ярослав Осмомисл не міг знати значення слова “султан”, і

У “Слові” читаємо, що Ярослав “заступив королю шлях, замкнув Дунаю ворота”. Це явне свідчення блокади проходів у Болгарію. “Замкнуті Дунаю ворота”, тобто перекриті шлях флотилії по Дунаю, що найкраще було зробити в районі

тому стріляв з альтани, а цей термін пізнього походження. Однак, що стосується хворого спадковою хворобою Пертеса галицького князя Ярослава Осмомисла, то він взагалі не міг стріляти з лука, так як стрільба з лука потребує, щоб стрілець сперся обома ногами, що при цій хворобі неможливо, через це і галицький князь не брав участі у жодній битві, а його військо очолювали бояри, що для тодішньої практики було неприємним. І титул “султан” у Галичі знали: руські дружини були учасниками битви при Манцикерті у 1071 р. проти сельджуцького султана Арп-Арслана III; з того часу сельджуцькі султани постійно оточували візантійські володіння і були учасниками чорноморської торгівлі як і Галицьке князівство; Андронік Комнін, до появи при дворі Ярослава Осмомисла перебував при дворах сельджуцьких султанів; цей титул використовували навіть половці, в половецькому словнику початку XIV ст. він саме у версії “солтан” (*Плетнева С.* Половці. – Москва, 1990. – С. 120–122).

Після блискучих праць А. Залізняка (*Зализняк А. А.* Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. – Москва, 2004. Изд.2. – Москва, 2007; *Его же.* Можно ли создать “Слово о полку Игореве” путем имитации // Вопросы Языкознания. – 2006. – № 5. – С. 3–21), період вільних варіацій з лінгвістичними аргументами закінчився (*Живов В. М.* Чего не может фальсификатор [Рец. на кн. А. А. Зализняк. “Слово о полку Игореве”: Взгляд лингвиста. – М., 2004. – 352 с.] // Отечественные записки. – 2004. – № 4 (19); *Голинская Е.* “Слово о полку Игореве”: точка в споре? // Наука и жизнь. – 2006. – № 5; *Еськов К.* “Слово о полку Игореве”: сеанс черной магии с полным разоблачением // <http://afraius.ivejournal.com/46212.html>). Російський лінгвіст, який багато років видає і досліджує новгородські берестяні грамоти з живою мовою XII–XIII ст., детально аналізуючи не стільки лексику, як граматичну побудову і граматичну систему “Слова”, прийшов до висновку, що ця пам’ятка не може бути піддробкою, бо написаний строго у відповідності до правил мови XII – початку XIII ст. В книзі детально розглянені лінгвістичні аргументи за і проти автентичності “Слова о полку Игореве”, окремі “темні місця” пам’ятника, здійснено критичний огляд лінгвістичних праць противників автентичності “Слова”. А. А. Залізняк переконливо продемонстрував на конкретних прикладах, що будь-якому фальсифікатору довелося би враховувати сотні різних моментів орфографічного, морфологічного, діалектного характерів, що просто не під силу одній людині (*Зализняк А. А.* Слово. – Москва, 2004. – С. 265–323).

У своїх репліках до цієї дискусії я звернув увагу на кілька моментів про які не могли знати жодні фальсифікатори у XVIII ст. (наявність в С. Харалуг біля Корця на Волині криці придатної для виготовлення мечів, тоді як на території Русі мечів власного виробництва не знайдено і крім *харалужных мечей*, згаданих в “Слові”, для виробництва мечів просто не було болотної руди відповідної якості; неоднозначність етимології назви *Харалуг*, що не дозволяє стверджувати її пізні походження; особливості конструкцій *латинских шоломов*, на що міг звернути увагу лише сучасник воїн-професіонал, а не чернець через п’ять століть (*Войтович Л.* Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Игоревім” // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 6. – Київ, 2006. – С. 595–605; *Його ж.* Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” та його доба. – Галич, 2007. – С. 17–33; *Його ж.* “Келійний дітописець” Дмитра Туптала та “Слово о полку Игоревім” // Львівська медієвістика. Вип. 1. Дмитро Туптало у світлі українського бароко. – Львів, 2007. – С. 187–197; *Його ж.* Пліснеськ, “Дебра Кисаня” і проблема автентичності “Слова о полку Игоревім” // Другі “Ольжині читання”. – Львів, 2007. – С. 74–78; *Його ж.* Чи були мечі харалужні? // Вісник інституту археології. Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 74–79; *Його ж.* Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Игоревім” та стосовно його авторів // Записки НТШ. Т. 256. – Львів, 2008. – С. 32–49; *Його ж.* Кілька зауваг до нової дискусії навколо “Слова о полку Игоревім” // Фортеця. Збірник заповідника “Густань”: на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – С. 40–56; *Його ж.* Нова дискусія з приводу автентичності “Слова о полку Игоревім” // “Слово о полку Игоревім” як пам’ятка української літератури (до 820-річчя написання твору). – Львів; Дрогобич, 2011. – С. 52–71).

Залізних воріт, тобто в ущелині, де ріка затиснута між відрогами Трансильванських Альп і підступаючими до них з другого боку горами Магоча. Тоді й фраза “*меча бремени чрез облаки*” означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників картину переправи катапулт і пороків, які разом з лучниками могли “замкнути” Залізні ворота⁴⁸.

“...рища тропу Траяню чрез поля на горы” – також ремінісценція болгарської війни⁴⁹. За Д. Ангеловим, “Троянів прохід” – гірський прохід від Пловдива, званий пізніше Василицею, добре відомий у болгаро-візантійських війнах XII-XIV ст.⁵⁰ Не знайшовши порозуміння з Ангелами, Ярослав Осмомисл вирішив підтримати повстання Асенів у Болгарії. Спочатку Асеням допомагали тільки половці (пропущені через дунайські володіння галицьких князів) та бродники⁵¹, а вже потім галицькі війська Ярослава Осмомисла⁵², які не дозволили угорцям вдарити в спину болгарам (деталі цієї війни невідомі, але по її результатах можна судити, що галицьке військо не дозволило угорцям нанести удар в спину болгарам, за “Словом о полку Ігореве” Ярослав Володимирович “*Угорські гори ... підпер своїми полками залізними, заступив королю шлях*”). Підтримавши повстання Асенів, галицький князь сприяв відродженню Другого Болгарського царства⁵³. Зрозуміло, що відроджена Болгарська держава не могла в короткий час організувати власне лицарське військо, тому на перших етапах Асені змушені були опиратися на галицьку допомогу⁵⁴, половців⁵⁵ та волохів⁵⁶. Існує версія про волоське походження Асенів⁵⁷. Це наштовхує на думку, що останні справді могли мати якісь володіння у Бирладській волості з мішаним слов’яно-волоським населенням. Болгарський історик Петр Стоянов Мутафчиев (1883–1943) свого часу висунув версію про руське походження

⁴⁸ Тихомиров М. Н. Киевская Русь // Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – Москва, 1975. – С. 33.

⁴⁹ Там само. С. 34.

⁵⁰ Ангелов Д. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII–XIV вв. // Известия на Българското Историческо Дружество. Кн. 22–24. – София, 1948. – С. 219.

⁵¹ Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси. – С. 77.

⁵² Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Ігоревім” // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 6. – Київ, 2006. – С. 597–598.

⁵³ Успенский Ф. И. Образование Второго Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 36–37; Шушарин В. П. Свидетельство письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Причерноморья пер. пол. XIII в. // История СССР. – 1978. – № 2. – С. 43; Литаврин Г. Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства // Византийский временник. Т. 41. – Москва, 1980. – С. 109–111; Юрасов М. К. Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла // Образование и Православие. – 2006 // www.tellur.ru; Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. – С. 12–17.

⁵⁴ Литаврин Г. Г. Новое исследование. – С. 109–110.

⁵⁵ Мутафчиев П. Владелите на Просень. – София, 1913. – С. 6–7; Златарски В. Потеклото на Петра и Асеня на воданите на възстанието въ 1185 год // Списаник на Българската Академия на науките. Т. 45. – София, 1933. – С. 427; Ников П. Второ българско царство. 1186–1936. – София, 1937. – С. 23; Литаврин Г. Г. Болгария и Византия (XI–XII вв.). – София, 1987. – С. 288–302; Його ж. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XIII в.). – Санкт-Петербург, 2000.

⁵⁶ Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates. – München, 1940. – S. 287; Wolff R. L. The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204 // Speculum. – Vol. 24. – 1949. – P. 167–206.

⁵⁷ Brătianu G. Rechercher sur Vicina et Cetatea Alba. – Bucharest, 1943. – P. 93.

Асенів. Свій висновок він аргументував придунайськими руськими поселеннями та половецьким іменем Асен, яке зустрічається у руських літописах⁵⁸. Були спроби заперечити цю версію і намагання довести походження Асенів від попередньої болгарської династії,⁵⁹ які не можна назвати вдалими⁶⁰.

“По Дунаю гради укріпив, купцями населив, торгуючими через море во Греки...” – результати діяльності Ярослава в Нижньому Подністров’ї та Подунав’ї. Тоді, ймовірно, і розцвіли такі міста, як Малий Галич (нині Галац) неподалік від впадіння Серета у Дунай, згаданими у переліку “міст дальніх і ближніх”. Як вважає Г. Літаврін, область у межиріччі Дністра та Серета і Нижнє Подунав’я були воротами між морем і Карпатами, через які у XI–XII ст. кочовики проникали на Балкани. Не маючи сил зайняти цей район, Візантія не заперечувала проти його опанування сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом⁶¹.

Помираючи, Ярослав заповів Галич Олегу, бастардові від Насті з Чагрович, а Володимиру, старшому синові від Ольги Юрїївни, залишив тільки Перемишль, примусивши і синів і бояр скласти присягу, яка була тут же порушена. Прийнявши назад сина Володимира, Ярослав не допускав його до державних справ, але й не став заважати, коли той відкрито почав жити з одною попадею, муж якої був живий. Правда, його розсердило, коли у 1187 р. за Василька, сина Володимира від цієї попаді, волинський князь Роман Мстиславич видав свою доньку. Він хотів бачити сильну Галицьку державу в руках у Олега Ярославича. Ярослав Осмомисл помер в Галичі 1 жовтня 1187 р.⁶² і був похований у збудованому за його правління Успенському соборі. Останки Ярослава Осмомисла, знайдені при розкопках Успенського собору в Галичі Ярославом Пастернаком були напередодні Другої світової війни за згодою митрополита Андрея Шептицького захоронені у крипті собору св. Юрія у Львові. Стараннями львівських археологів Романа Сулика, Юрія Лукомського, Миколи Бандрівського вони були віднайдені разом з автентичним листом Я. Пастернака. За цими останками антрополог Сергій Горбенко здійснив реставрацію обличчя князя. Ця спроба та його методологія, на мій погляд, виглядають переконливими⁶³.

Ярослав Осмомисл, безперечно, належав до найвидатніших князів Русі⁶⁴. Але його портрет на повний зріст, який почав писати І. Крип’якевич, ще потрібно закінчити.

⁵⁸ *Мутафчиев П.* Происходът на Асеневици // Македонски преглед. – Т. 2. – Ч. 4. – 1928. – С. 1–42.

⁵⁹ *Николаев В.* Протеклото на Асеневици и етническият характер на основаната от тях държава. – София, 1940.

⁶⁰ Див. рец. на працю В.Николаєва: *Ангелов Д.* // *Byzantinoslavica*. Т. 9. – Прага, 1948. – С. 358.

⁶¹ *Литаврин Г. Г.* Русь и Византия в XII веке // Литаврин Г. Г. Византия и славяне. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 505–506.

⁶² *Ипатьевская летопись.* – Стб. 656; *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – С. 203.

⁶³ *Горбенко С. О.* Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. – Львів; Винники, 1996. – С. 132–136.

⁶⁴ Див.: *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-русского княжества. Т. 1–3. – Львів, 1852–1855; *Успенский Ф.* Образование Второго Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 35–39; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 2. – Львів, 1907. – С.151, 174, 179–189, 207–211, 428, 435–436, 474–480, 523; *Пастернак Я.* Старий Галич. – Львів, 1944; *Грицак П.*

Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958; *Тихомиров М. Н.* Древняя Русь. – Москва, 1975. – С. 33–34; *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 7, 23, 27, 32, 42, 52, 54, 59, 89, 100–104, 111, 116, 156–157, 169, 178, 185, 187; *Бибииков М. В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1980 г. – Москва, 1981. – С. 77; *Войтович Л. В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 31, 34–37, 90, 104–105, 227, 335, 339–346, 348–351, 403–407, 466, 469, 473–476, 481, 491, 521, 523, 547; *Його ж.* Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 130, 144–146, 149, 161, 165–178, 180–181, 184–185, 189–195, 206–208, 211, 214, 232, 235, 241, 330, 369, 371; *Його ж.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. – Львів, 2015. – С. 29, 73, 76, 80, 95, 98–106, 111, 116, 136, 141, 144, 153, 158–164, 172, 177, 184, 255, 266–268, 273, 276, 293, 299, 365, 408; *Головко О. Б.* Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. – Галич, 2008. – С. 19–25.